

Функціональна класифікації територій природно-заповідного фонду України: історія формування та міжнародний аспект

Олексій Василюк

Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена (Київ, Україна)

Functional classification of territories of the Nature Reserve Fund of Ukraine: history of formation and international aspect. — O. Vasyliuk. — The classification system of the Nature Reserve Fund has been developing in Ukraine since 1919, separately from other countries. The parallel development of the network of protected areas in different countries has resulted in a great number of approaches, statuses and other ways and forms by which a certain territory can obtain protected status. In order to make possible to compare conservation territories of different countries and to select those potentially having international significance the International Union for Conservation of Nature (IUCN) created a unified system of classification of conservation areas based on their functional aspect. In case of development of national classifications that correspond to the international system it will become possible to make objective assessments of conservation areas all over the world. In the article, problems related to the comparison of national categories of protected areas of Ukraine with the international classification approved by the IUCN are discussed. These issues include the necessity of applying an individual approach to the analysis of Ukrainian protected areas when applying the IUCN criteria as well as the necessity of reviewing separately each functional zone of national nature parks, regional landscape parks, and biosphere reserves comparing their real function and conservation regime with the international criteria. Former suggestions by other authors and proposed approaches to the strategic planning of reserve management oriented on western standards are analysed. Additionally, detailed information on historical stages of formation of the Nature Reserve Fund of Ukraine is given in the paper presenting a review of literature sources.

Key words: protected areas, national parks, reserves, Tetiana Kotenko, IUCN.

Вступ

У світі відомо щонайменше 1300 категорій природоохоронних територій (Кукурудза, 2003), виділених у відповідності до законодавства кожної з країн. Різноманіття підходів до виділення категорій таких територій не дозволяє здійснити порівняння їх на міжнародному рівні. З метою вирішення цієї проблеми у 1978 році Міжнародним союзом охорони природи (IUCN) було запропоновано універсальну міжнародну класифікацію природоохоронних територій (IUCN, 1978). У разі оптимального співвідношення категорій ПЗФ кожної з національних класифікацій стає можливим порівняння стану заповідності в кожній з держав по єдиній системі класифікації.

Метою нашого дослідження є виявлення відповідностей між категоріями природно-заповідного фонду України та категоріями міжнародних природоохоронних територій, а також напрацювання методологічних основ для проведення такого співставлення.

Історія класифікації територій природно-заповідного фонду в Україні нами вперше аналізувалась під час підготовки науково-практичного посібника у 2016 році (Василюк, 2016), спроби порівняння класифікацій природоохоронних територій різних держав здійснювались у працях, присвячених охоронним режимам різних категорій ПЗФ України (Василюк, 2014), наукові публікації з цього питання не відомі, за винятком публікацій Т. Л. Андрієнко з кол. (Андрієнко та ін., 2001). У цій статті значною мірою переглянуті та значною мірою доповнені попередньо зроблені висновки. Не менш важливо, що у цій статті враховано останні зміни до міжнародної класифікації природоохоронних територій. Стаття підводить ризику під серією окремих аналітичних досліджень (Василюк, 2016; Василюк та ін., 2017; Кравченко..., 2017) та

Correspondence to: Oleksiy Vasyliuk; I. I. Schmalhausen Institute of Zoology, NAS of Ukraine; Bohdan Khmelnytsky St. 15/2, Kyiv, 01601 Ukraine; e-mail: vasyliuk@gmail.com; orcid: 0000-0002-1067-6827

дозволяє використовувати отримані висновки для розробки змін до законодавства та аналітичних досліджень. Також стаття виконує і свого роду джерелознавчу функцію, розкриваючи інформацію, опубліковану низкою авторів у маловідомих наукових виданнях та збірках праць наукових зібрань.

Історичний огляд

Сучасна класифікація категорій об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) в Україні, була затверджена у 1992 році Законом України «Про природно-заповідний фонд України» (надалі — ЗУ «Про ПЗФ»). Вона включає 11 категорій ПЗФ, відмінних за функційними характеристиками: біосферні заповідники, природні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заповідні урочища, заказники, пам'ятки природи, дендропарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, зоопарки та ботанічні сади. Категорії є нерівнозначними і потенційно мають передбачати різні підходи до підготовки положень про їх діяльність, та різні, специфічні для кожної з категорій, охоронні режими. Втім, національна система природоохоронних територій сформована в Україні, є відірваною від світових тенденцій. В цій роботі ми спробуємо порівняти українські категорії ПЗФ із системою категорій IUCN.

Історичні аспекти формування класифікації ПЗФ України

Сучасна система категорій ПЗФ еkleктично сформована протягом 1916–2005 років. За цей час природоохоронна галузь пережила значну кількість перетворень. Історичний екскурс у формування категорій ПЗФ важливий для розуміння того, з якою метою та в якому режимі оголошувались ті чи інші території ПЗФ в різні роки, а також з якою метою запроваджувались ті чи інші категорії.

1 етап. Станом на 1917 рік, у спадок від Російської імперії, існував тільки термін «заповідник», затверджений імперським законом 1916 року № 304 «Про встановлення правил про мисливські заповідники» (Соловьев, 1918), але на території сучасної України на той час не було створено жодного заповідника.

Не маючи ні природоохоронних територій, як таких, ні затвердженої термінології, тодішні природоохоронці вільно використовували терміни «заповідник», «заповідна ділянка», «заказник», «охоронник» (рос. «охранник»), а також американський термін «національний парк», вживаючи їх як синоніми поняття «дика природа». Проте, відсутність законодавства про охорону природи в Росії, але присутність його у інших державах, зокрема у Німеччині, сприяло тому, що юридично встановлених термінів не існувало, а довільні терміни активно закріплялись у публікаціях і публічних дискусіях.

2 етап. Із встановленням радянської влади, розпочався стрімкий розвиток нового законодавства, а з ним і запровадження юридичних норм щодо ПЗФ. Декретом Ради Народних Комісарів СРСР «Про охорону пам'яток природи, садів і парків» від 16 вересня 1921 року, було виділено 5 категорій природних об'єктів, що охороняються державою (заповідники, національні парки, пам'ятки природи, сади, парки)¹. У цьому Декреті була передбачена охорона не тільки природних, а й природно-антропогенних утворень. Під охорону приймалося все те, що було доцільно зберегти в інтересах науки, культури та інших потреб людства (Годованюк, 2008). Окремих законодавчих актів УСРР що підтвердили б або деталізували б цю норму не було прийнято.

Натомість 29 листопада 1922 року був прийнятий Земельний кодекс УСРР. Кодекс закріпив націоналізацію землі і скасування приватної власності на неї, заборонив купівлю-продаж, оренду та інші правовідносини, пов'язані з відчуженням землі, а також передбачав створення

¹ Декрет Совета Народных Комиссаров № 492 «Об охране памятников природы, садов и парков». 1944. *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г.* Управление делами Совнаркома СССР, Москва, 813–814.

земель фондів спеціального призначення². Відповідно до Статті 169, п. 6 Кодексу, до таких земель могли відноситись і державні заповідники, створені згідно Декрету Ради Народних Комісарів СРСР від 16 вересня 1921 року. Цікаво, що Декрет РНК СРСР передбачав створення пам'яток природи, заповідників, національних парків, садів і парків та рівносьильне управління їхніми землями на рівні РНК, проте Земельний кодекс УСРР 1922 року визначив можливість правового регулювання земель на території УСРР лише для державних заповідників. По цій причині, до 1926 року в УСРР створювались лише державні заповідники («Асканія-Нова», «Конча-Заспа», 1921 р.; «Середньодніпровський», 1924 р.).

3 етап. 16 червня 1926 року, за зразком німецьких нормативних актів в УСРР було затверджено «Положення про пам'ятники культури і природи» (постанова ВЦВК і РНК УСРР № 32-33), яке діяло до 1945 року (Охорона..., 1927). У Положенні вказувався порядок реєстрації пам'яток культури і природи та зазначалося, що особливо цінні пам'ятки, можуть бути оголошені державними заповідниками. Положення не містило класифікації природоохоронних територій, навпаки, всі вони були об'єднані в єдине поняття «пам'ятки природи» з поділом на об'єкти республіканського і місцевого значення. Таким чином, утворилася юридична колізія, в якій декрет СРСР називає три категорії природоохоронних територій, а внутрішній декрет УСРР — тільки одну. Проте різноманіття об'єктів, які могли б стати природоохоронними територіями, вимагало диференційованості. З цієї причини, вчені та природоохоронці почали використання ряду незакріплених законодавчо «емоційних» класифікацій, умовно розділяючи в своїх працях цінні природні об'єкти на групи по ландшафтними або біологічними ознаками.

Так, в 1927 році ботанік Є. Лавренко розділив пам'ятки природи на цілини, ліси, болота, торф'яники, озера, ботанічні сади і парки і окремі дерева (Охорона..., 1927: 78–84). Зазначений перелік категорій подібний до нинішньої системи категорій і підкатегорій ПЗФ (принаймні її частини): ботанічні, лісові, гідрологічні заказники, ботанічні сади, ботанічні та гідрологічні пам'ятки природи і парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. В роботі Є. Лавренка знаходимо і першу інструкцію з виявлення пам'яток природи. Так, він писав: «... за яким принципом обирати пам'ятники природи з числа численних природних (природно-історичних) об'єктів того чи іншого краю? .. Пам'ятки природи можуть бути двох основних типів: 1) окремі пологи або екземпляри тварин або рослин; сюди слід віднести і невеликі геологічні пам'ятники (окремі скелі, «баранячі лоби» і ін.) 2) окремі ділянки, що ілюструють ті чи інші явища географічного порядку — рослинні угруповання, біоценози, цілі ландшафти та ін. ». Для першої групи основним критерієм визначається рідкість об'єкта. А для другої, «географічної» групи пам'ятників, принципи відбору інші. Є. Лавренко зазначив їх наступним чином: «Основна ознака цього типу — комплексність. Ці пам'ятники природи розташовані на певній площі, яку можна охарактеризувати не тільки з точки зору рослинності або тваринного світу (що в кожному конкретному випадку може нас цікавити), але і з точки зору ґрунтового вкриття цієї ділянки, рельєфу, мікрорельєфу і т.п. Разом з тим, в тій чи іншій мірі, береться до уваги цілий комплекс явищ і охороняється як географічне ціле. Такі ділянки повинні представляти незаймане стан навіть не стільки рідкісних, дивних явищ, скільки характерних для даної країни або для певної її району» (Лавренко, 1928: 4).

Втім, були і інші, опубліковані та аналогічно — не затверджені юридично класифікації пам'яток природи. М. Тихий 1928 року, називаючи свій «емоційний» перелік пам'яток природи, включав до переліку категорій «степи, ліси, історичні пам'ятники і чудеса природи, геологічні пам'ятники, птахів, парки, оригінальні дерева» (Тихий, 1928: 74). Зоолог М. Акімов 1930 року опублікував вже зовсім інше бачення класифікації пам'яток природи: «Пам'ятки природи можна розділити грубо на наступні відділи: пам'ятники геологічні, флористичні та

² «Земельный Кодекс УСРР»; електронний ресурс: <https://bit.ly/2KlzlNd>

фауністичні. Але часто ці категорії не будуть різко відділені, тому що наприклад на відслоненнях гірських порід може бути своєрідне рослинне покриття. З іншого боку, флористичні пам'ятки, такі як ліс, степ, болото і т.д., мають і своє унікальне населення, таким чином, є і фауністичними пам'ятниками. Іноді все три відділи можуть бути присутніми разом і тоді пам'ятник знаходить спільну, так би мовити, комплексний характер» (Акімов, 1930: 21).

1932 року видано книжку М. Шалита «Заповідники та пам'ятки природи України», в якій наведено реєстр пам'яток природи і заповідників, що перебували на обліку спеціально створеного державного органу — Українського комітету охорони пам'яток природи. М.Шалит наводить найбільш складну на той час класифікацію пам'яток природи, за якою у довіднику розподілені всі наявні пам'ятки (включно із державними заповідниками): «лісові, степові пам'ятки, болота, озера і ставки, заплавини річок, надморські узбережжя, геологічні пам'ятки, місця гніздування птахів і знаходження тварин, окремі дерева-пам'ятки природи, парки і сади» (Шалит, 1932: 10).

Внаслідок дій радянської репресивної машини у 1930-х було знищено більшість тодішніх природоохоронців, а 1939 року були ліквідовані майже всі створені до того часу природоохоронні території.

4 етап. Поступове відновлення мережі природоохоронних територій почалось лише у 1950-х і тривало до початку 1980-х в межах нової соціалістичної парадигми, що диктувала можливість створення природоохоронних територій лише з господарською метою. Натомість на класифікацію природоохоронних територій цей період не мав впливу, оскільки інституційних змін в цей період не відбувалось.

1960 року прийнято Закон «Про охорону природи Української РСР», який визначив категорії «заповідники» і «пам'ятники природи», підтверджуючи класифікацію 1926 р.

5 етап. Поштовх для розвитку в Україні законодавства про заповідну справу дав новий Земельний кодекс УРСР, прийнятий 8 липня 1970 р. Так, кодекс містив главу 26 «Землі заповідників», яка визначала, що землями заповідників визнаються виділені у встановленому порядку ділянки землі, в межах яких є природні об'єкти, що являють собою особливу наукову або культурну цінність (типові або рідкісні ландшафти, угруповання рослинних і тваринних організмів, рідкісні геологічні утворення, види рослин, тварин і т. ін.). Постає необхідність затвердження специфічного законодавства, що визначило б правовий режим заповідників, а з ним — і інших категорій природоохоронних територій. Постановою Ради Міністрів УРСР № 43 від 28.01.1972 року була затверджена нова класифікація природоохоронних територій в якій до заповідників і пам'яток природи додано парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва і державні заказники. Саме це рішення є тим історичним моментом, коли заказники, які до цього були господарськими заходами щодо примноження багатств фауни, були включені до складу ПЗФ (Василюк, 2015). Важливо наголосити, що у 1972 році був не просто доповнений список категорій природоохоронних територій, а затверджена перша класифікація природно-заповідного фонду (Ющенко, 1972).

6 етап. Класифікація 1972 року була доповнена Постановою РМ УРСР №120 від 22 лютого 1978 року двома новими категоріями — «заповідне урочище» і «заказник місцевого значення». З 1.01.1978 року було також введено в дію ГОСТ (діє який лишається чинним досі) «Порядок узгодження, затвердження та державної реєстрації заповідних об'єктів», затверджений Постановою Держплану УРСР №101 від 23.11.1976³. Ухвалення цього документа також спричинило за собою перегляд переліків діючих природоохоронних територій в областях і численні втрати (ліквідація охоронного статусу раніше створених заповідних об'єктів, як не відповідають класифікації) (Котко, 2016).

³ Порядок погодження, затвердження і державної реєстрації заповідних об'єктів. РСТ УССР 1745-76. 1977. Республиканский стандарт УССР, Київ, 1–22.

7 етап. У серпні 1978 року в СРСР (Ашхабад) проходило засідання XIV Генеральної асамблеї Міжнародного Союзу Охорони Природи (IUCN), що дало поштовх до розвитку природоохоронної справи в державі. Видання першої радянської Червоної книги, що було приурочене до заходу IUCN та першого видання Червоної книги Української РСР 1980 року (Червона, 1980) дало поштовх для зміни парадигми заповідної справи. Зокрема, поява «червоних» книг вперше створила можливість оголошення заповідних територій для охорони зникаючих видів тварин і рослин. Рада Міністрів УРСР 22 липня 1983 року видала нову Постанову №311 «Про класифікацію і мережу територій та об'єктів природно-заповідного фонду Української РСР». Цією постановою класифікація природоохоронних територій була розширена і включила наступні категорії: державний заповідник республіканського значення, державний природний національний парк, державний заказник (республіканського значення, місцевого значення), державну пам'ятку природи (республіканського значення, місцевого значення), державний ботанічний сад, державний дендрологічний парк, державний зоологічний парк, державний парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва (республіканського значення, місцевого значення) і державне заповідне урочище. Тут варто зазначити, що категорії державний зоологічний парк, державне заповідне урочище і державний парк-пам'ятку садово-паркового мистецтва були введені тільки в УРСР і залишаються унікальними категоріями природоохоронних територій досі. Крім того, слід зазначити, що вперше всім категоріям ПЗФ в новій класифікації надано державне значення (Качаловський, 1983).

8 етап. Також варто згадати і про категорії «природоохоронних» територій, що існували лише за часів СРСР. Державне мисливське господарство (ДМГ) розглядалося до 1983 року як один з типів природоохоронних територій. Фактично ДМГ певною мірою дублювали мисливські заказники, але на відміну від останніх мали адміністрацію. Видання 1960-1970 років містять описи ДМГ поруч з описами заповідників, як своєрідного «заповідника, в якому заборонено, «заказане» (звідси і назва багатьох господарств — заказники) на певний час полювання на диких тварин і птахів, але дозволяється займатися рибальством, землеробством, рубати ліс, косити сіно в такій мірі, щоб це не впливало негативно на мисливську фауну» (Доброчаева, 1960).

Створення ДМГ тривало з 1945 року, коли після Другої світової війни уряд УРСР почав відновлення мисливських заказників для полювання партійних керівників. 24 лютого 1945 року, ще під час війни, було видано постанову «Про асигнування коштів на відновлення службових і підсобних приміщень в державних заказниках УРСР», якій на початку поточного сезону полювання доручалося відновити готелі для почесних гостей і будиночки егерів⁴. Державні мисливські заказники спеціального призначення проіснували до 1966 року (Ющенко, 1972), залишаючись підлеглими Головному управлінню мисливського господарства Ради Міністрів УРСР. Згодом 13 липня 1959 РМ УРСР реорганізував всі 12 мисливських заказників республіканського значення (загальна площа 400 000 га) в державні мисливські господарства⁵. За даними В. Борейка, до 1968 року було створено ще 7 ДМГ після чого їх загальна площа перевищила 1 млн га (Борейко, 1995).

Після затвердження класифікації природоохоронних територій 1972 року, ДМГ не виявилось в їх переліках, хоча їх існування продовжувалось до 1983 року.

9 етап. Наказом Державного комітету з охорони природи № 5 від 6 лютого 1985 року так звані «заказники дикорослих лікарських рослин», створені постановою РМ УРСР від 3 серпня 1978 року були віднесені до категорії ботанічних державних заказників. Таким чином продовжувалось упорядкування природоохоронних територій, раніше розпорочених в системі різних державних органів із різними функційними задачами.

⁴ ЦДАВО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 2099. Арк.140–142.

⁵ ЦДАВО. Ф. 27. Оп. 17. Спр. 13265. Арк. 59.

10 етап. Сучасна класифікація категорій ПЗФ затверджена в 1992 році Законом України «Про природно-заповідний фонд України» та без змін збережена до теперішнього часу. Зокрема, при її затвердженні були запроваджені дві нові категорії ПЗФ — «регіональні ландшафтні парки» (РЛП) та «біосферні заповідники» (БЗ). Важливо зупинитися на останній категорії. Автори закону відзначали, що в світі біосферними заповідниками оголошують території особливо цікавих на міжнародному рівні національних парків або інших природоохоронних територій, тим самим надаючи їм додатковий статус під егідою ЮНЕСКО. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» виділив БЗ як окрему категорію ПЗФ, тобто БЗ в Україні створюється Указом Президента, а не рішенням ЮНЕСКО. Коли в 1984 році Чорноморський заповідник і Асканія-Нова отримали сертифікати ЮНЕСКО (хоча вони не відповідали критеріям біосферних резерватів) (Соколов, 1988), НПП в Україні ще фактично не було. Наступні два сертифікати також були видані територіям, які спочатку мали статус заповідників. Тому, як і більшість радянських біосферних заповідників, вони утворені саме шляхом реорганізації природних заповідників. У 1981 році АН УРСР розглянула питання «Про наукові принципи створення біосферних заповідників в Українській РСР», в рішенні якого було відзначено, що біосферні заповідники можна створювати тільки на базі природних заповідників (Ситник та ін., 1983). Ймовірно, саме тому назва категорії склалася історично як «біосферний заповідник». Колектив Міжвідомчої лабораторії заповідної справи неодноразово пропонував замінити назву категорії на «біосферний резерват», привівши її до міжнародних норм (Андрієнко та ін., 2001). Зараз в Україні створено ще 4 біосферні резервати, вже на базі національних парків. Таким чином, виникає плутанина, коли в країні існує 4 біосферні заповідника, але 8 біосферних резерватів (Василюк, 2014).

11 етап. У 2009 р, згідно з ч. 4 статті 3 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», Верховна Рада АР Крим встановив додаткову категорію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення в Автономній Республіці Крим — ландшафтно-рекреаційний парк (постанова ВР АРК від 18.11.2009 р. №1456-5/09). Ландшафтно-рекреаційний парк (ЛРП) є природоохоронною рекреаційною об'єктом місцевого значення, який створюється на незначній за площею території з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Зонування і режим використання території ЛРП схожий з регіональним ландшафтним парком, але рекреаційна функція більш виражена. У загальній статистичній звітності з обліку існуючих об'єктів і територій Мінприроди України враховує ЛРП разом з РЛП. Втім, ЛРП не має відповідного зонування і є принципово іншою категорією, яка може бути порівняна тільки з зонами регульованою і стаціонарною рекреації РЛП.

Аналізуючи послідовність запровадження кожної з категорій сучасних територій та об'єктів природно-заповідного фонду, бачимо, що найстарішими з них є пам'ятки природи та природні заповідники, а наймолодшими — регіональні ландшафтні парки та ландшафтні рекреаційні парки. Впорядкування системи природоохоронних територій, що триває з 1972 року, направлене різноманіття природоохоронних територій, що створювалися з різними господарськими цілями в часи СРСР в системі різних державних органів, — у одну систему. Так до ПЗФ були долучені лісові, мисливські, рибні заказники і заказники лікарських рослин; а також вилучені державні мисливські господарства. Таким чином, аналізуючи кожен із об'єктів ПЗФ, слід зважати на історію його створення, адже заказники, оголошені до 1972 і після 1972 року, і тим більше — ті що були оголошені після 1992 року мали при створенні зовсім різні задачі, а отже, і суттєво відрізняються за характеристиками.

Після затвердження Закону України «Про природно-заповідний фонд України», його достатність була поставлена під сумнів багатьма науковцями. Починаючи з 1993 року на базі установ ПЗФ відбулась низка конференцій, присвячених проблемам заповідної справи, на яких були висловлені пропозиції розробки так званої «Концепції (стратегії) заповідної справи», яку не розроблено і не затверджено й досі. Серед пріоритетних напрямків формування

такої концепції автори називають, в першу чергу, розвиток мережі ПЗФ «високої категорії (рангу) заповідності» — поліфункціональних біосферних заповідників (надалі — БЗ) та національних природних парків (надалі — НПП). Така концепція має передусім включати підходи з приведення національної системи природоохоронних територій до міжнародних стандартів.

1994 року зоолог Т. І. Котенко опублікувала найбільш радикальне бачення реорганізації системи заповідної справи. На її думку, *«заповідна мережа України була створена протягом багатьох десятиліть за різних політичних та економічних обставин, і нерідко — стихійно. Вона відображала різні наукові і політичні течії, погляди і підходи, об'єм наявної інформації, спеціальність і рівень кваліфікації науковців, що обґрунтовували доцільність створення того чи іншого заповідного об'єкту, кількість і активність таких спеціалістів на місцях, ентузіазм громадськості, поступливість місцевих адміністрацій, компетентність і активність працівників вищого державного органу охорони природи. Охоронювані території місцевого значення нерідко були створені та відмінні самовільно, через бажання місцевих керівників; нерідко експлуатували саме той ресурс, задля збереження якого була створена природоохоронна територія»* (Котенко, 1994: 19). Тетяна Котенко вважала, що *«за своїми розмірами, сутністю, природоохоронними функціями, режимом охорони і науковими задачами, наші заповідники розпадаються на дві великі групи: загального характеру та цільового призначення»* (Котенко, 1994: 22–23), тобто еталонного і резерватного типу. Відтак, на її думку вимога щодо уніфікації заповідників не має наукового підґрунтя і лише нашкодить заповідній справі.

Враховуючи еклектичний характер формування системи категорій ПЗФ, порівняти їх між собою і тим більше — з міжнародними категоріями — досить важко. Передусім, цьому заважають кілька факторів:

1. Низка категорій ПЗФ мають функціональне зонування, тобто їхня територія поділена на групи територій із однаковими в межах групи та відмінними між собою охоронними режимами (НПП, РЛП, БЗ та ПЗ). Суттєва відмінність у охоронних режимах, умовах господарювання та можливостях адміністрацій установ ПЗФ щодо охорони території таких об'єктів створює умови, в яких необхідно здійснювати співвідношення категорій IUCN з окремими зонами зазначених категорій ПЗФ, а не з їх повними територіями.

2. Частина категорій ПЗФ України, т.з. «колекційний блок» (дендропарки, ППСМ, ботанічні та зоологічні сади та деякі штучно створені і «точкові» пам'ятки природи — окремі дера, криниці тощо) взагалі не мають відповідників в міжнародній класифікації.

3. За відсутності законодавчо затверджених критеріїв вибору категорій ПЗФ при створенні окремих об'єктів (Василюк та ін., 2015 а), в окремих випадках об'єктам присвоюється невідповідна категорія. Найчастіше це відбувається у випадках, коли статус заказників, пам'яток природи і заповідних урочищ отримують штучно створені об'єкти. Так, наприклад, на Херсонщині поширена практика оголошення заповідними урочищами чи заказниками штучних (наприклад, акацієвих) насаджень (Василюк та ін., 2015 б). Нерідко для посадовців природоохоронної галузі створення об'єктів ПЗФ є справою формальною, у зв'язку з чим в областях штучним чином намагаються урівняти кількість об'єктів за категоріями. При цьому є очевидним, що в разі присвоєння новоствореним об'єктам категорії, вона має бути обраною залежно від режиму охорони новоствореного об'єкта, а не залежно від того, яких категорій в області менше, ніж інших.

Значно рідше знаходимо рекомендації щодо перегляду категорій існуючих ПЗФ. Вірогідно, це викликано саме відсутністю затверджених критеріїв щодо вибору категорії підчас створення об'єкта ПЗФ. У роботі О. М. Попової та В. П. Стойловського щодо територій ПЗФ загальнодержавного значення Одеської області, автори безпосередньо пропонують змінити категорії двох об'єктів ПЗФ та переглянути характеристики восьми (Попова та ін., 2005). Проте гіпотетична ревізія приналежності існуючих об'єктів ПЗФ до категорій сьогодні важко уявна з

огляду на необхідний для цього обсяг роботи. Натомість запровадження стандартизованого процесу вибору категорій нових територій ПЗФ може стати першим кроком до оптимізації охоронних режимів ПЗФ.

1. Лише частина категорій ПЗФ мають спеціальні адміністрації та службу державної охорони (НПП, БЗ, ПЗ, частина РЛП), інші мають спеціальні адміністрації, але не мають служби державної охорони (зоопарки, ботанічні сади, деякі дендропарки), а решта функціонують і без адміністрації, і без охорони, а функція контролю за дотриманням природоохоронного режиму території покладається на землекористувача, що в більшості випадків не має ані повноважень, ані технічних можливостей виконувати контролюючі або охоронні функції. Таким чином, можливості до реалізації охоронного режиму в різних категоріях об'єктів ПЗФ суттєво відрізняються.

2. Особливою ситуацією є випадки входження одних територій ПЗФ до складу інших. Законодавство не виключає можливість створення об'єктів ПЗФ на основі якогось вже існуючого об'єкта, і така практика є поширеною. Разом з тим, випадки скасування територій ПЗФ у зв'язку з їх включенням до інших, створених пізніше, нам не відомі (для підтвердження цього ми отримали відповіді від усіх областей). Станом на 1.01.2015 в областях було зафіксовано 834 випадки включення старих об'єктів у нові. Тобто, всі об'єкти та території ПЗФ, що увійшли до складу інших територій ПЗФ, юридично не втрачають свого статусу і продовжують функціонувати. Особливо відома практика створення на базі кількох заказників або заповідних урочищ одного великого РЛП або НПП. Тоді складається ситуація, в якій частина території РЛП, що має незначний рівень охорони, повинна належати до однієї категорії IUCN, а ділянка, що є заповідним урочищем — до іншої категорії.

3. Відсутність контролю за дотриманням законодавства на територіях ПЗФ, що не мають адміністрацій, призводить до знищення деяких із них місцевим населенням або господарськими установами. Ще в 1994 році В.Тюленева і В.Міщенко наголошували на тому, що в деяких заказниках значну частину площі займає рілля, що негативно впливає на уявлення про площу охоронюваних територій (Тюленева та ін., 1994). В минулому нами було встановлено, що 40% площі ПЗФ Луганщини також складають орні землі (Василіук та ін., 2012), що не можуть бути включені до розрахунків природоохоронних територій.

Результати та їх обговорення

На нашу думку, відповідність національних категорій природоохоронних територій України міжнародній класифікації виглядає нижче наведеним чином (при цьому ми не погоджуємося з раніше запропонованою пропозицією Міжвідомчої лабораторії заповідної справи (Андрієнко та ін., 2001). У своєму співставленні ми наводимо класичний опис міжнародних категорій природоохоронних територій та обґрунтовуємо відповідність їм національних категорій ПЗФ України.

Категорія I. Наукові резервати/ природні резервати суворого режиму

Території, які відводяться під наукові резервати, відзначаються високим біологічним або геологічним різноманіттям; це рідкісні екосистеми чи геосистеми, природні об'єкти, види флори та фауни, які мають національну наукову цінність; вони є характерними для окремих природних районів чи відводяться для охорони генетичних ресурсів. У таких природоохоронних територіях заборонено будь-яке втручання в перебіг природних процесів, а також туристичне та рекреаційне використання. Завдання менеджменту: збереження в природному стані типових або унікальних для конкретної ландшафтної зони природних геосистем з усією сукупністю компонентів; вивчення природних процесів та явищ, які в них відбуваються; розробка наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки (Dudley, 2008; Stolton, 2013).

В українській класифікації цій категорії відповідають природні заповідники (надалі — ПЗ). У порядку виключення до цієї категорії можна віднести і заказники загальнодержавного значення «Чорнобильський спеціальний» та «Іллінський», що розміщені в межах зони відчуження ЧАЕС, що створює умови суворого обмеження і для відвідування, і для господарської діяльності на їх території.

Категорія II. Національні парки

Території, які відводяться під національні парки, містять репрезентативні ландшафти головних природних регіонів; геосистеми, що мають специфічне наукове, освітнє та рекреаційне значення, але які фізично не зазнали антропогенного впливу. Завдання менеджменту: збереження біологічного різноманіття; розвиток пізнавального туризму та рекреації; збереження унікальних природних та історичних об'єктів; заохочення традиційного господарювання, гармонійного з природою. В українській класифікації цій категорії відповідають зони абсолютної заповідності і регульованої рекреації НПП. Віднесення повної площі всіх НПП до цієї категорії, на нашу думку є поспішним. НПП західних держав найбільше подібні на українські ПЗ, «територія всіх НПП мусить мати захист від всіх типів експлуатації людиною» (United..., 1971). Під час Європейської регіональної робочої зустрічі IUCN з охорони природної спадщини 9-13 листопада 1997 року в Німеччині, учасники розглядали питання про вдосконалення управління існуючими природоохоронними територіями категорії II в Європі. Вони пропонували значним чином переглянути переліки національних парків Європи та віднести частину з них до категорій I, III та навіть IV (Parks..., 1998). Відповідність деяких українських НПП цій категорії відзначають і вітчизняні автори (Тюленева та ін., 1994).

Закон України «Про природно-заповідний фонд України» дозволяє у НПП значно більшу освоєність території, ніж відповідна категорія МСОП. Звісно, ще потрібно взяти до уваги факт постійного населення в українських НПП. Так, в НПП «Подільські Товтри» щільність населення становить 98 чол./кв. км, при тому що середній по Хмельницькій області показник — 75 чол./кв. км. Щільність населення Шацького НПП збігається середньою по українському Поліссю — 36 чол./кв. км. Крім того, всі НПП отримують в Україні відповідний статус лише тому, що були створені на державному рівні. У той же час всі регіонально-ландшафтні парки (надалі — РЛП), які по суті від них не відрізняються, отримують свій статус лише тому, що створюються місцевими органами влади. Проте в обох випадках не розглядається режим охорони, освоєність території та її екологічна цінність.

Крім того, українські НПП нерідко складаються з багатьох (до 94) окремих кластерів, просторово розрізнених між собою, що не дозволяє їм виконувати функції категорії II (Ширяєва та ін., 2015).

Погоджуючись з колективом Міжвідомчої лабораторії заповідної справи, ми вважаємо, що доцільним є ввести диференційований облік територій НПП за функціональними зонами, провести оцінку кожного НПП за категоріями МСОП. Після цього цілком обґрунтованим кроком стане посилення режиму для об'єктів категорії II.

Категорія III. Пам'ятки природи

До цієї категорії відносять незначні за площею об'єкти, що мають природну унікальність, наукове, естетичне, культурне, меморіальне значення. Зазвичай це незмінні або малозмінені природні екосистеми/геосистеми. В українській класифікації природоохоронних територій цій категорії відповідають пам'ятки природи та частково — заказники. Запровадження цієї категорії має корені в німецькій охороні природи, започаткованій на початку XX ст. Г. Конвенцом. Відповідно до праць Конвенца, до пам'яток природи не можна відносити об'єкти що мають штучне походження і створені руками людини (Convents, 1915). Таким чином, вважаємо за недоцільне включати до Категорії III українські пам'ятки природи що мають рукотворне походження.

Категорія IV. Керовані резервати природи

До цієї категорії природоохоронних територій відносять незмінені або малозмінені природні екосистеми та геосистеми, які мають науково-природничу, культурну, ландшафтно-естетичну або важливу еталонну значення. Створення цієї категорії бажане, коли під охорону треба відвести специфічні місцевості або біотопи для проживання рідкісних видів місцевої та мігруючої фауни національного та глобального значення. Завдання менеджменту: створити природні умови, необхідні для охорони національно важливих видів рослин і тварин, біотопів або неживих об'єктів природи, які потребують особливого менеджменту для їхнього збереження; проведення спостережень і досліджень; екологічна освіта. З числа українських категорій ПЗФ до цієї категорії можна віднести всі заказники, значні за площею пам'ятки природи, а також заповідні урочища, що попри суворий режим, ідентичний природним заповідникам, що передбачений у законодавстві, в умовах відсутності штату охорони, функціонально не відрізняються від заказників. Вважається, що заповідне урочище — аналог природного заповідника на рівні місцевого значення. Проте, на відміну від ПЗ, заповідні урочища не мають адміністрації і в системі категорій МСОП відносяться до тієї ж категорії, що і заказники — IV, а не до тієї, що заповідники — I.

Категорія V. Охоронні ландшафти

До цієї категорії можна віднести ландшафти, які мають особливі естетичні лінії, демонструють гармонійну взаємодію людини і природи; ландшафти, що характеризуються естетичним видом на людські поселення або відомі туристичні маршрути. Завдання менеджменту: збереження важливих природних та культурних ландшафтів національного значення, які характеризуються гармонійною взаємодією людини та природи; збереження місць культурної спадщини; розвиток рекреації і туризму; підтримка традиційного сталого природокоористування у поєднанні з охороною природи. На території охоронних ландшафтів допускається традиційна господарська діяльність, проте її форми і зміст повинні бути спрямовані на збереження ландшафтних, культурних та інших цінностей довкілля. В Україні до цієї категорії варто віднести територію зон стаціонарної рекреації НПП, зони стаціонарної і регульованої рекреації РЛП.

У 2009 р. згідно з ч. 4 ст. 3 Закону України «Про природно-заповідний фонд України», Верховна Рада АРК встановила додаткову категорію територій та об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення в Автономній Республіці Крим — ландшафтно-рекреаційний парк (постанова ВР АРК від 18.11.2009 р. № 1456-5/09). Ландшафтно-рекреаційний парк (надалі — ЛРП) є природоохоронним рекреаційним об'єктом місцевого значення, який створюється на незначній за площею території з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Зонування та режим використання території ЛРП схожий із регіональним ландшафтним парком, але рекреаційна функція більш виражена. У загальній статистичній звітності щодо обліку існуючих об'єктів та територій Мінприроди України обліковує ЛРП разом з РЛП. Втім, ЛРП не має відповідного зонування і є принципово іншою категорією, яка може бути співставленою лише з зонами регульованої та стаціонарної рекреації РЛП. ЛРП, очевидно також доцільно відносити до категорії V.

Категорія VI. Резервати ресурсів

До цієї категорії звичайно відносять великі, відносно ізольовані, незаселені (малозаселені) і важкодоступні території. Загалом вони недостатньо вивчені і тому неможливо прогнозувати наслідки, до яких може призвести їхнє потенційне використання сільським господарством, гірською промисловістю, лісовим господарством, інтенсивним рибальством, будівництвом доріг та ін. Завдання менеджменту: охорона природних ресурсів територій для визначення

їхнього оптимального майбутнього багатоцільового використання, заборона будь-якої господарської діяльності (за винятком місцевого населення) до повного вивчення з метою найкращого використання. В Україні відсутні природоохоронні території, що б відповідали цій категорії.

Категорія VII. Біологічні місцевості / Антропологічні резервати

До цієї категорії відносять природні території, на яких дія сучасних технологій та вплив людини не змінили звичайно традиційного способу життя місцевого населення. Завдання менеджменту: збереження гармонійного способу життя корінного населення з довкіллям; заборона проникнення сучасних технологій; дослідження еволюції людини та її взаємодії з природою; збереження біологічного різноманіття, природних ресурсів, місць культурної спадщини. В Україні відсутні аналоги цієї категорії.

Категорія VIII. Керовані місцевості багатоцільового використання

До цієї категорії належать великі за розмірами території, які складаються із земель зі сталим природокористуванням. Вони можуть бути частково заселені та видозмінені людською діяльністю, мати унікальні та виняткові природні об'єкти національного та міжнародного значення. Завдання менеджменту: забезпечення сталого відновлення усіх природних відновних ресурсів; раціональне використання природних кормових угідь; збереження природи для забезпечення економічної діяльності та інших важливих економічних і соціальних функцій територій; охорона природних геосистем у відведених зонах; створення умов для промислової рекреації та туризму. В Україні відсутні аналоги цієї категорії.

Категорія IX. Біосферні резервати

До цієї категорії відносять територіально значні репрезентативні ділянки наземних і прибережних геосистем, які охороняються юридично, зокрема репрезентативні природні геосистеми; унікальні природні угруповання чи ландшафти; зразки атрактивних окультурених ландшафтів, які сформувалися в результаті збереження традиційних форм природокористування, зразки змінених або деградованих геосистем, які можна відновити та оптимізувати. Завдання менеджменту: збереження унікальних та репрезентативних для біогеографічних районів Землі природних геосистем; створення (поряд з іншими заповідними об'єктами) відповідних екологічних умов для збереження та охорони генофонду рослинного й тваринного світу і розвитку геосистем у природному середовищі; порівняльне дослідження природних та окультурених ландшафтів, а також порушених, з метою встановлення їхньої реакції на різні форми антропогенного впливу; обґрунтування методів екологічного природокористування та оптимізації життєвого середовища; прогнозування динаміки природних та окультурених геосистем з урахуванням тенденцій впливу техносфери на біосферу; підтримання екологічного балансу в районі біосферних заповідників, координація екологічних досліджень; сприяння міжнародному співробітництву в галузі охорони довкілля та здійснення контролю за природними і техногенними процесам біосфері. В Україні зазначеній категорії відповідають біосферні заповідники.

Категорія «Біосферний заповідник» вперше була введена в 1992 році, з прийняттям Закону України «Про природно-заповідний фонд України». Автори закону відзначали, що в світі біосферними заповідниками оголошують території особливо цікавих на міжнародному рівні національних парків або інших природоохоронних територій, тим самим надаючи їм додаткового статусу. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» виділив БЗ як окрему категорію ПЗФ, тобто БЗ в Україні створюється Указом Президента, а не рішенням ЮНЕСКО. Коли в 1984 році Чорноморський заповідник і Асканія-Нова отримали сертифікати ЮНЕСКО (хоча вони не відповідали критеріям біосферних резерватів) (Соколов та ін., 1988), НПП ще фактично не було. Наступні два сертифікати також були видані територіям, які початково

мали статус заповідників. Тож, як і більшість радянських біосферних заповідників, вони утворені саме шляхом реорганізації природних заповідників. У 1981 році АН УРСР розглянула питання «Про наукові принципи створення біосферних заповідників в Українській РСР», в рішенні якого було зазначено, що біосферні заповідники можна створювати тільки на базі природних заповідників (Ситник та ін., 1983). Імовірно, саме тому назва категорії склалась історично як «біосферний заповідник». Колектив Міжвідомчої лабораторії заповідної справи також пропонував замінити назву категорії на «біосферний резерват» (Андрієнко та ін., 2001). Нині в Україні створено ще 4 біосферні резервати, вже на базі національних парків. Таким чином утворюється плутанина, коли в країні існує 4 біосферні заповідники але 8 біосферних резерватів.

Категорія X. Місця світової спадщини

Місця світової спадщини повинні відповідати таким критеріям: бути одним із визначних зразків основних стадій історичної еволюції Землі, геологічних процесів, біологічної еволюції; бути місцем унікальних або рідкісних явищ виняткової природної мальовничості; бути місцем рідкісних популяцій рослин чи тварин. Завдання менеджменту: захист природних об'єктів, що мають цінність світового значення; проведення наукового та екологічного моніторингу; забезпечення туристичного та рекреаційного використання на жорстко контрольованій основі. В Україні відсутні аналоги цієї категорії.

Відповідність категорій національної та міжнародної класифікації територій та об'єктів ПЗФ наведено в таблиці (табл. 1).

Таблиця 1. Співвідношення національних категорій природно-заповідного фонду із категоріями природоохоронних територій IUCN

Table 1. Comparison of the national categories of protected areas with the categories proposed by the IUCN

Категорії IUCN, що діють з 1978 року і досі	Категорії ПЗФ національної класифікації України	Категорії IUCN, що діяли з 1978 по 2003 рр.	Категорії ПЗФ національної класифікації України
I	Природні заповідники	VII	—
II	Зони заповідності та регульованої рекреації НПП, біосферні заповідники	VIII	—
III	Пам'ятки природи (крім штучно створених)	IX	Біосферні заповідники та біосферні резервати
IV	Заказники, пам'ятки природи, а також заповідні урочища	X	—
V	Зони стаціонарної рекреації НПП, зони стаціонарної і регульованої рекреації РЛП, ЛРП.	—	Дендропарки
VI	—	—	Зоопарки
		—	Ботанічні сади
		—	Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва
		—	Пам'ятки природи (точкові, штучно створені)

Огляд відомих пропозицій щодо ревізії національної системи категорій ПЗФ України

Таким чином, низка категорій ПЗФ України, що мають штучне походження, взагалі не мають враховуватись з позицій класифікації IUCN.

Фактично, варто говорити про потребу розраховувати частку заповідності не за категоріями, а за «рівнями» охорони. Такі пропозиції, що можуть полегшити сприйняття національних категорій ПЗФ через призму міжнародної категоризації, були наведені фахівцями з заповідної справи, неодноразово.

Ідея розробки функційних класифікацій природоохоронних територій не є новою зараз і не була новою навіть на час розробки першої класифікації IUCN. Так, лише польські автори розробляли проекти міжнародних класифікацій ще у середині XX століття (Wodziszko, 1948; Mikulski, 1950).

Так, ще 1979 року В. Г. Єна проводив ландшафтні дослідження природоохоронних територій Криму, оцінюючи їх за ступенем важливості для охорони біорізноманіття. Загалом проаналізовано 154 природоохоронні території, з яких до I бонітету віднесені 18 об'єктів (ті, що мають найбільшу природну цінність, є банками генофонду флори і фауни та еталонами ландшафтних і біологічних досліджень). До II бонітету віднесено 57 об'єктів (фокусні системи для вивчення динаміки розвитку природних комплексів, полігони для проведення студентських практик); III бонітет — 84 об'єкти (цікаві для освітньо-пізнавальних цілей) (Єна, 1980). У 2001 році Міжвідомча лабораторія наукових основ заповідної справи узагальнила пропозиції щодо можливого перегляду уявлень про систему категорій ПЗФ (Андрієнко та ін., 2001). Автори пропонують спростити класифікацію ПЗФ, розглядаючи їх за функціональною ознакою:

Для об'єктів загальнодержавного значення:

1. Території високого рівня охорони: природний заповідник, заповідна зона БЗ, заповідна зона НПП.
2. Території середнього рівня охорони: пам'ятка природи, зона регульованої рекреації НПП, заказник, буферна зона БЗ (лише землі в користуванні БЗ і землі лісового фонду).
3. Території низького рівня охорони: зони стаціонарної рекреації та господарська зона НПП і РЛП, Буферна зона БЗ (решта, крім п.2), зона антропогенних ландшафтів БЗ.
4. Території об'єктів «колекційного блоку».

Для об'єктів місцевого значення:

1. Території високого рівня охорони: заповідне урочище.
2. Території середнього рівня охорони: заповідна зона РЛП, пам'ятка природи, заказник.
3. Території низького рівня охорони: зони регульованої рекреації та стаціонарної рекреації РЛП, господарська зона РЛП.
4. Території об'єктів «колекційного блоку».

На думку авторів, найбільш значущим інтегральним показником, окрім загальної площі ПЗФ, є саме показник площі та частки територій, що відповідають першому та другому рівням охорони. Щоб зрозуміти яка репрезентативність мережі природно-заповідного фонду, слід оцінювати саме ділянки віднесені до 1 та 2 рівнів охорони. Поділ територій ПЗФ на функціональні групи є дуже співзвучним із поглядами IUCN.

У 1980 році, колектив авторів видання «Охрана важнейших ботанических объектов Украины, Белоруссии, Молдавии» вперше узагальнив класифікацію природоохоронних територій СРСР, керуючись функціональним підходом. Зокрема, автори врахували критерії походження об'єкту (природне або штучне), призначення природоохоронної території (рятувальне, ресурсно-відновне, наукове, просвітнє, рекреаційне тощо), характер заповідного режиму (абсолютна заповідність, часткова, активний менеджмент), тривалість природоохоронного режиму (постійний, сезонний)⁶, природоохоронне значення об'єкту, типовість заповідних об'єктів як біогеографічних еталонів, наукове значення території для збереження генофонду Землі та значення природоохоронної території в адміністративному розрізі (локальне, регіональне, республіканське, всесоюзне, міжнародне).

⁶ Як було зазначено вище, до 1978 року заказники не відносились до категорій природно-заповідного фонду і функціонували як своєрідна форма менеджменту ресурсокористування (мисливства, рибальства, заготівлі лікарських рослин). Починаючи з 1921 року, вони оголошувались на період 2, 3 або 5 років, після чого припиняли існування. Станом на 1980 рік ще не було врегульоване питання з тим, чи будуть скасовуватись заказники, оголошені тимчасовими до 1978 року.

Свою функціональну класифікацію, автори видання розробили досить складною, передбачивши чотиріступеневу градацію, що включала такі ранги як відділ, клас, порядок та тип природоохоронних територій. Відділи мали поєднати заповідні території, однорідні за походженням; класи — однорідні по функціональному і цільовому значенню; порядки — за ознаками зонально-географічної і екосистемної спільності; а типи — за комплексом систематичних груп рослинного та тваринного світу, що охороняються, або природоохоронній однорідності об'єктів неживої природи. Детальна класифікація, подана у виданні займає декілька сторінок і охоплює всі можливі варіації природоохоронних територій (Охрана..., 1980).

Важливо відмітити, що така класифікація передбачила не лише існуючі а й проєктовані категорії природоохоронних територій. Так, серед виділених класів названі державні заповідники, національні парки, резервати⁷, пам'ятники природи, заказники, ландшафтні парки⁸, ландшафтно-естетичні траси і культурні пам'ятники природи (дендропарки, ботанічні сади, зоопарки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва) (Охрана..., 1980). Перші шість класів є досить співзвучними із чинними категоріями функціональної класифікації природоохоронних територій IUCN.

Також, автори зазначають що до складу категорії «культурні пам'ятники природи» входять також «заповідно-мисливські господарства» та «курортні ліси». Важливо, що ЗМГ описуються у виданні як діючі установи ПЗФ з режимом активного менеджменту. Дійсно, такі установи активно функціонували до 1983 року (Доброчаева, 1960), проте нова класифікація ПЗФ 1983 року безпечливо визначила перелік категорій ПЗФ, серед яких ДМГ не значились.

У 1980 році, керуючись рекомендаціями, зазначеними у виданні, його автори добились оголошення курортними лісами території сучасних лісопаркових господарств «Конча-Заспа» та «Святошинське» в адміністративних межах м. Києва. В такому статусі вони були включені до Генерального плану м. Києва 1980 року. Інформація про них міститься і в оглядових виданнях про ПЗФ УРСР того часу. Втім, як і ДМГ, київські лісопарки втратили свій статус у 1983 році, коли їх не виявилось у новозатвердженій класифікації ПЗФ. Що цікаво, в складі містобудівної документації вони зберігаються як система обмежень до нашого часу. Вперше опинившись в генплані міста як ПЗФ у 1980 році, лісопарки лишались в такому статусі до 2002 року, коли затверджувався новий генплан. Втім, його розробники, зокрема С. А. Дюжев, перенесли охоронний статус лісопарків і у новий генплан, що лишається чинним досі. Частина обох колишніх лісопарків сьогодні входить до національного природного парку «Голосіївський».

Цікавою і унікальною є висловлена у виданні пропозиція щодо запровадження категорії (класу) ПЗФ «ландшафтно-естетична траса». За задумом авторів, такими територіями мали стати охоронювані природні смуги вздовж доріг, що перетинають живописні ландшафти (особливо в горах). До їх складу мали входити ділянки, візуально видимі з трас, популярних серед власників приватного автотранспорту або із спеціальних туристичних маршрутів.

Неодноразово українськими авторами було запропоновано доповнити наявну класифікацію ПЗФ і іншими новими категоріями. Так, існували пропозиції виділення нових категорій: заказників для охорони ґрунтів, палеоботанічних та палеозоологічних заказників та розробка системи вивчення і охорони решток викопної флори та фауни (Стеценко та ін., 1994). У 1988 році О. Мережко запропонував створення масштабної категорії, яка б могла включити

⁷ Розшифровка класу дозволяє зрозуміти, що маються на увазі заповідні урочища (додані до класифікації ПЗФ у 1978 році) а також частини великих природоохоронних територій, що мають особливий суворий природоохоронний статус. В сучасному розумінні таким відповідають заповідні зони національних парків і регіональних ландшафтних парків, а також зони абсолютної заповідності біосферних заповідників.

⁸ В сучасній класифікації ПЗФ України цій категорії відповідають регіональні ландшафтні парки і ландшафтно-рекреаційні парки в АР Крим.

в себе весь водозбірний басейн р. Десна — «Деснянського еколого-гідрологічного заповідного регіону». Інститут екології пропонував введення категорії «екологічний коридор» (Бабко та ін., 1994). М. Клестов виступав за розвиток структури підкатегорій заказників, виділивши окремі групи заказників для охорони молюсків, герпетофауни, ссавців, павуків та ін. Також він пропонував створення заповідних територій в межах штучних екотопів, які самі по собі не мають цінності, проте відіграють значення для фауни у певні періоди року, наприклад під час міграції. Наприклад чимала кількість птахів концентрується на міграції на водоймах-відстійниках Бортницької станції аерації (Клестов, 1994). С. Попович та П. Устименко пропонували запровадити більш всеохоплюючі категорії ПЗФ, такі як природні регіони (Попович, Устименко, 1995 б); Л. Руденко та ін. закликають створювати заказники як коридори між заповідниками і національними парками (Попович, Устименко, 1995 а). Т. Андрієнко пропонувала ввести такі категорії: «заповідна ділянка» і «область охоронюваного ландшафту» (Андрієнко та ін., 2001); Інститут екології НЕЦУ пропонує ввести категорію «екологічний коридор» (Бабко та ін., 1994). Також деякі автори пропонували інтегрувати ідеї заповідної справи і екомережі, зокрема створювати заказники як коридори між заповідниками і НПП; включати до мережі ПЗФ землі, що потребують відновлення, і назвали їх «реабілітаційним фондом». Крім того, низка авторів пропонували суттєво спростити класифікацію ПЗФ шляхом узагальнення категорій, функціонально подібних з позицій класифікації IUCN. Наприклад, поєднати всі типи заказників, пам'ятки природи, а також заповідні урочища у єдину категорію — «природний резерват». Проте всі ці пропозиції є лише побіжними згадками у дрібних публікаціях, присвячених іншим аспектам. Жодна з цих пропозицій не була своєчасно обґрунтована належним чином.

З огляду на історичну практику, мусимо визнати, що будь-яка реорганізація системи категорій ПЗФ загрожує втратою частини з них. Так, введення класифікацій 1972, 1978 та 1983 років призвело до ліквідації щонайменше 1000 об'єктів ПЗФ за ознакою «не відповідає класифікації». Лише на Львівщині таким чином скасовано близько 100 об'єктів ПЗФ (Буянівська та ін., 2016).

Висновки

За відсутності сучасної реорганізації системи категорій ПЗФ, вважаємо за доцільне затвердити процедуру розрахунку площі ПЗФ, класифікованих певним чином за категоріями IUCN. Пропонуємо для цього таку послідовність дій:

1. Розробити і затвердити Концепцію заповідної справи України, орієнтовану на міжнародні стандарти.
2. Затвердити концепцію відповідності національних категорій ПЗФ України до міжнародних категорій. Зокрема, запровадити індивідуальний підхід до віднесення територій ПЗФ до міжнародних категорій (звернути увагу на об'єкти ПЗФ, що втратили природну цінність — наприклад, були розорані, а також на випадки, коли штучно створені об'єкти були віднесені до категорій ПЗФ, що відповідають природним ландшафтам), а також розглядати диференційовано функціональні зони установ ПЗФ та дрібні об'єкти ПЗФ інших категорій, що входять до їх складу.
3. Проводити розрахунки заповідності за категоріями IUCN.
4. Затвердити критерії віднесення територій до категорій ПЗФ у національній класифікації та провести ревізію відповідності об'єктів ПЗФ до їх встановленої категорії.

Література

Акімов, М. П. 1930. Про охорону природи. *Охороняйте пам'ятки природи*. Дніпропетровськ, 2–13. [Akimov, M. P. 1930. About nature conservation. *Protect natural monuments*. Dnipropetrovsk, 2–13. (In Ukrainian)]

- Андрієнко, Т. Л., В. А. Онищенко, М. Л. Клецов, О. І. Прядко, Р. Я. Арап. 2001. Система категорій природно-заповідного фонду України та питання її оптимізації. Фітосоціоцентр, Київ, 1–60. [Andrienko, T. L., V. A. Onishchenko, M. L. Klestov, O. I. Priadko, R. Ya. Arap. 2001. *The system of natural reserve fund categories of Ukraine and its optimization*. Phytosociocenter, Kyiv, 1–60. (In Ukrainian)]
- Бабко, Р. В., Р. В. Хімко, Т. М. Кузьміна, В. І. Мальцев. 1994. Деякі проблеми резервування територій в Україні. Титар, В. М. (ред.). Оптимізація природно-заповідного фонду України. Вип. 1. Інститут зоології НАН України, Київ, 28–31. [Babko, R. V., R. V. Himko, T. M. Kuzmina, V. I. Maltsev. 1994. Some problems on territories conservation in Ukraine. In: Tytar, V. M. (ed.). *Optimization of the Ukrainian nature reserve fund*, Institute of zoology NAS Ukraine, Kyiv, 28–31. (In Ukrainian)]
- Борейко, В. Е. 1995. История заповедного дела в Украине. Киевский эколого-культурный центр, Киев, 1–183. [Boreyko, V. E. 1995. *History of nature conservation in Ukraine*. Kyiv ecological and cultural center, Kyiv, 1–183. (In Russian)]
- Бородин, А. М. и др. (ред.). 1984. Красная книга СССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных и растений. Том 1. Лесная промышленность, Москва, 1–392. [Borodin, A. M. et al. (eds). 1984. *Red Book of USSR: Rare and endangered species of animals and plants. Volume 1. Lesnaya Promyshlennost'*, Moscow, 1–392. (In Russian)]
- Буянівська, А. О., О. В. Василюк, О. С. Оскирко. 2016. Втрачені об'єкти природно-заповідного фонду (від 1984 по 2016 рік): Львівська область. Природоохоронні території в минулому, сучасному й майбутньому світі. Ліга-Прес, Львів, 74–78. [Bujanivska, A. O., O. V. Vasyliuk, O. S. Oskyrko. 2016. Lost objects of nature reserve fund (from 1984 to 2016): Lviv region. *Protected areas in the past, present and future world*. Liga-Press, Lviv, 74–78. (In Ukrainian)]
- Василюк, О. В. 2014. Національні парки в Польщі та Україні: погляд громадськості. Основи управління біосферними резерватами в Україні. Збірник нормативно-правових актів та науково-практичних статей. КП «Ужгородська міська друкарня», Ужгород, 121–127.
- Василюк, О. В. 2015. Як українські заказники стали «заповідними». Вісник Національного науково-природничого музею, 13: 33–41. [Vasyliuk O. V. 2015. How Ukrainian zakazniki have become “reserved”. *Visnyk of National museum of natural history*, 13: 33–41. (In Ukrainian)]
- Василюк, А. В. 2016. К вопросу о функциональной классификации природоохранных территорий. Астраханский вестник экологического образования, 3 (37): 25–42. [Vasylyuk, A. V. 2016. On the question of the functional classification of nature conservation territories. *Astrakhan Journal of Environmental Education*, 3 (37): 25–42. (In Russian)]
- Василюк, О. В., І. О. Балашов, М. В. Кривохижа, Г. О. Коломицев. 2012. Ландшафтний склад природно-заповідного фонду Луганської області. Заповідна справа в Україні, 1–2: 105–110. [Vasyliuk, O. V., I. O. Balashov, M. V. Krivokhizha, G. O. Kolomytsev. 2012. Landscape composition of nature reserve fund of Luhansk region. *Reserve case in Ukraine*, 1-2: 105–110. (In Ukrainian)]
- Василюк, О. В., А. М. Драпалюк, Г. В. Парчук, Д. В. Ширяєва. 2015. Виявлення територій, придатних для оголошення об'єктами природно-заповідного фонду (інструктивно-методичні матеріали). Манускрипт, Львів, 1–80. [Vasyliuk, O. V., A. M. Drapaliuk, G. V. Parchuk, D. V. Shyriaieva. 2015. *Identification of areas suitable for the announcement as objects of the nature reserve fund (instructional materials)*. Manuscript, Lviv, 1–80. (In Ukrainian)]
- Василюк, О. В., Д. В. Ширяєва. 2015. Стан мережі природно-заповідного фонду в умовах аграрної Херсонщини та перспективи його розвитку. Вісник Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету, 2 (36): 117–120. [Vasyliuk, O. V., D. V. Shyriaieva. 2015. The state of the network of the natural reserve fund in the conditions of the agricultural Kherson region and the prospects for its development. *Visnyk of Dnipropetrovsk state agricultural university*, 2 (36): 117–120. (In Ukrainian)]
- Василюк, О., С. Шутяк, П. Тестов, Н. Шпарик. 2017. Правовий режим природно-заповідного фонду України: історія формування, юридичні аспекти та закордонний досвід (посібник) / (За ред. О. Кравченко). Видавництво «Манускрипт», Львів, 1–92. [Vasylyuk, O., S. Shutyak, P. Testsov, N. Shparyk. 2017. *Legal regime of the nature reserve fund of Ukraine: history of formation, legal aspects and foreign experience (manual)*. (Ed. by O. Kravchenko). Manuscript Publishing House, Lviv, 1–92. (In Ukrainian)]
- Годованюк, А. Й. Нагальні питання охорони земель природно-заповідного фонду. 2008. Актуальні проблеми держави і права, 37: 216–220. [Hodovaniuk, A. Y. The urgent issues of protecting the lands of the nature reserve fund. 2008. *Actual problems of state and law*, 37: 216–220. (In Ukrainian)]
- Доброчаєва, Д. М., С. Д. Ляліцька, В. В. Пархоменко, І. Т. Сокур, Г. О. Успенський. 1960. По заповідних місцях України. Вид-во Молодь, Київ, 1–208. [Dobrochayeva, D. M., S. D. Lialitska, V. V. Parchomenko, I. T. Sokur, G. O. Uspenskii. 1960. *Through conservation areas of Ukraine*. Printing house Molod', Kyiv, 1–208. (In Ukrainian)]
- Ена, В. Г. Состояние и проблемы заповедной охраны природы Крыма. 1980. Охрана и рациональное использование природных ресурсов, 1. Симф. гос. ун-т, Симферополь, 9–27. [Ena, V. G. State and problems of reserved nature of Crimea. 1980. *Protection and rational usage of natural resources*, 1. Simferopol State University, Simferopol, 9–27. (In Russian)]
- Качаловський, Є. В., К. М. Ситник, О. К. Ющенко та ін. 1983. Природоохоронні території Української РСР. Урожай, Київ, 1–176. [Kachalovskii, Ye. V., K. M. Sytnik, O. K. Yushchenko et al. 1983. *Reserved territories of the Ukrainian SSR*. Urozhay, Kyiv, 1–176. (In Ukrainian)]

- Клестов, М. Л. 1994. Зоологічні аспекти оптимізації природно-заповідного фонду. Титар, В. М. (ред.). *Оптимізація природно-заповідного фонду України. Вип.1*. Інститут зоології НАН України, Київ, 32–37. [Klestov, M. L. 1994. Zoological aspects of nature reserve fund optimization. In: Tytar, V. M. (ed.). *Ukrainian nature reserve fund optimization*. Institute of zoology NAS Ukraine, Kyiv, 32–37. (In Ukrainian)]
- Котенко, Т. И. К вопросу об оптимизации сети охраняемых природных территорий Украины. 1994. *Оптимізація природно-заповідного фонду України*. Київ: Інститут зоології НАН України, 17–28. [Kotenko, T. I. To the question about optimization of nature reserve territories net of Ukraine. *Ukrainian nature reserve fund optimization*. Institute of zoology NAS Ukraine, Kyiv, 17–28. (In Russian)]
- Котко, А. І., О. В. Василюк. 2016. Втрати природно-заповідного фонду Чернівецької області. *Регіональні аспекти флористичних і фауністичних досліджень*, 3). Друк Арт, Чернівці, 228–231. [Kotko, A. I., O. V. Vasyliuk. 2016. Losses of nature reserve fund of Chernivtsi region. *Regional aspects of floristic and faunistic studies*: 3. Druk Art, Chernivtsi, 228–231. (in Ukrainian)]
- Кравченко, О. (ред.). 2017. *Природно-заповідний фонд: земельні питання (посібник)*. Видавництво Манускрипт, Львів, 1–104. [Kravchenko, O. (ed.). 2017. *Nature Reserve Fund: Land Issues (Manual)*. Manuscript Publishing House, Lviv, 1–104. (In Ukrainian)]
- Кукурудза, М. 2003. *Менеджмент національних парків*. ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, Львів, 1–127. [Kukurudza, M. 2003. *National parks' management*. VC LNU of I. Franko, Lviv, 1–127. (In Ukrainian)]
- Лавренко, Є. 1928. Охрана природы на Україні. *Вісник Природознавства*, 3-4: 164–179. [Lavrenko, Ye. 1928. Nature conservation in Ukraine. *Visnyk of Natural history*, 3-4: 164–179. (In Ukrainian)]
- Попова, О. М., В. П. Стойловський, В. О. Кузнецов. 2005. Результати інвентаризації природно-заповідного фонду Одеської області. I. Території загальнодержавного значення. *Заповідна справа в Україні*, 11 (2): 50–53. [Popova, O. M., V. P. Stoylovskii, V. O. Kuznetsov. 2005. Results of nature reserve fund of Odessa region inventarisation. I. Territories of state importance. *Conservation case in Ukraine*, 11 (2): 50–53. (In Ukrainian)]
- Попович, С., П. Устименко. 1995. Резерввання лісових екосистем на західному і Центральному Поліссі. *Ойкумена*, 1–2: 40–44. [Popovich, S., P. Ustymenko. 1995. Reservation of forest ecosystems in Western and Central Polissia. *Oukumena*, 1-2: 40–44. (in Ukrainian)]
- Попович С., П. Устименко. 1995. Охрана экосистем Свидовецких гор. *Ойкумена*, №1-2: 62–67. [Popovich, S., P. Ustymenko. 1995. Protection on Svydovets mountains' ecosystem. *Oukumena*, 1-2: 62–67. (in Ukrainian)]
- Ситник, К. М., О. К. Ющенко. 1983. *Основные этапы развития заповедной справи. Природоохранная территория Украинской РСР*. Урожай, Київ, 1–176. [Sytnik, K. M., O. K. Yushchanko. 1983. *Basic steps of conservation case evolution. Nature protected areas of Ukrainian SSR*. Urozhay, Kyiv, 1–176. (In Russian)]
- Соловьев, Д. К. 1918. *Типы организаций, способствующих охране природы*. 9-я государственная типография, Петроград, 1–45. [Soloviov, D. K. 1918. *Types of organisations, that helps nature conservation*. 9th state printing house, Petrograd, 1–45. (In Russian)]
- Соколов, В. Е., Ю. Г. Пузанченко, П. Д. Гунин, К. Д. Зыков. 1988. Биосферные заповедники: цели и проблемы. *Природа*, 1: 34–46. [Sokolov, V. E., Yu. G. Puzanchenko, P. D. Gunin, K. D. Zykov. 1988. Biosphere reserves: aims and problems. *Nature*, 1: 34–46. (In Russian)]
- Стеценко, М. П., Т. Л. Андриенко, М. Л. Клестов, В. П. Давидюк, В. В. Дзюбенко. 1994. Актуальні питання розвитку заповідної справи в Україні. *Оптимізація природно-заповідного фонду України*, Вип. 1. Київ: Institute of zoology NAS Ukraine, 3–10. [Stetsenko, M. P., T. L. Andrienko, M. L. Klestov, V. P. Davydiuk, V. V. Dziubenko. 1994. Actual questions of conservation case development in Ukraine. *Ukrainian nature reserve fund optimization*, 1. Kyiv: Institute of zoology NAS Ukraine, 3–10. (In Ukrainian)]
- Тихий, М. 1928. Справа охорони природи на Україні. *Радянська освіта*, 3: 70–78. [Tyhyu, M. 1928. Nature conservation in Ukraine. *Soviet education*, 3: 70–78. (In Ukrainian)]
- Тюленева, В. О., В. І. Міщенко. 1994. Стан гідрологічних заказників долини р. Ворскла. *Заповідна справа на Сумщині*. Суми, 39–41. [Tiuleneva, V. O., V. I. Mischenko. 1994. State of hydrological reserves of Vorskla river valley. *Conservation case in Sumy region*. Sumy, 39–41. (In Ukrainian)]
- Федоренко, А. П., В. І. Чопик (укл.). 1980. *Червона книга Української РСР*. Наукова думка, Київ, 1–499. [Fedorenko, A. P., V. I. Chopik. 1980. *Red Book of Ukrainian SSR*. Scientific thought, Kyiv, 1–499. (In Ukrainian)]
- Федоровський О. (ред.). 1927. *Охрана памятков природы на Україні*, Суми: Сумський ДПІ ім. А. С. Макаренка, 1–159. [Fedorovskii O. (ed.). 1927. *Conservation of nature monuments in Ukraine*, Sumy, 1–159. (In Ukrainian)]
- Шеляг-Сосонко, Ю. Р., В. И. Парфенов, В. И. Чопик и др. 1980. *Охрана важнейших ботанических объектов Украины, Белоруссии, Молдавии*. Наукова думка, Киев, 20–41. [Sheliag-Sosonko, Yu. R., V. I. Parfenov, V. I. Chopik et al. 1980. *Conservation of the most important botanical objects in Ukraine, Belarus and Moldova*. Scientific thought, Kyiv, 20–41. (In Russian)]
- Шалит, М. 1932. *Заповідники та пам'ятки природи України*. Народний комісаріат освіти, Український комітет охорони пам'яток природи, Харків, 35–36. [Shalit, M. 1932. *Reserves and nature monuments of Ukraine*. Kharkiv, 35–36. (In Ukrainian)]
- Ширяева, Д. В., О. В. Василюк, Г. О. Коломицев. 2015. Ландшафтний склад та фрагментація природних ландшафтів національних природних парків лісостепової зони України. *IV Всеукраїнські*

- наукові читання пам'яті Сергія Тарашчука». Миколаїв, 259–266. [Shyriaieva, D. V., O. V. Vasyliuk, G. O. Kolomytsev. 2015. Landscape composition and fragmentation of natural landscapes of national nature parks of forest-steppe zone of Ukraine. *IV All-Ukrainian Scientific Readings of the Memory of Serhiy Tarashchuk*". Mykolaiv, 259–266. (In Ukrainian)]
- Ющенко, О. К. 1972. Нова класифікація заповідних територій України. *Рідна природа*, 3: 35–36. [Yushchanko, O. K. 1972. New classification of reserves territories of Ukraine. *Native nature*, 3: 35–36. (In Ukrainian)]
- Conwents, H. 1915. *Naturschutzgebiete in Deutschland, Österreich und einigen anderen Ländern*. Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. Zeitschriftenband. Berlin, 29–50.
- Dudley, N. (ed.). 2008. *Guidelines for Applying Protected Area Management Categories*. IUCN, Gland, Switzerland, 1–86.
- IUCN. 1978. *Categories, Objectives and Criteria for Protected Areas*. IUCN, Morges, Switzerland, 1–26.
- Mikulski, I. S. 1950. Projekt międzynarodowej nomenklatury pojęc ochrony przyrody. *Ochrona przyrody*, R.19: 115–120.
- Stolton, S., P. Shadie, N. Dudley. 2013. IUCN WCPA Best Practice Guidance on Recognising Protected Areas and Assigning Management Categories and Governance Types. *Best Practice Protected Area Guidelines Series, No. 21*. Gland, Switzerland, 1–36.
- Synge, H. (Editor). *Parks for life 97'processin gofthe IUCN/WCPA European regional working session on Europea 's natural heritage*. IUCN, 1–273.
- United Nationlist of National Parks and equivalent reserves. Second Edition*. 1971. Brussels, 1–601.
- Wodziszko, A. 1948. Projekt międzynarodowej nomenklatury w zakresie ochrony przyrody. *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 15: 162–164.